

"ی" پښوهندیدهر

باسیک له سهر "ی" پښوهندیدهر کاتیک نیوی بهرپښوهندی به پیتی دهنگداری "ی" کۆتایی بیټ

نوسینی:
ئارام بایهزیدی

یهکیک لهو باسانه‌ی که له ریژمانی کوردی جیگای سهرنجه و هیندیک کیشی له سهر هه‌یه؛ باسی "ی" پښوهندیدهره. وه‌کوو ده‌زانین یه‌کیک له ده‌وره‌کانی "ی" له ریژماندا ئه‌وه‌یه: که دوو وشه له‌گه‌ل پښوهندی بگرن. به‌لام له هیندیک جیگا، پښوهندیگرتنی دوو وشه جیگای باسی زۆرتره. باسی ئیمه لی‌ره‌دا ئه‌وه‌یه: ئاخۆ ئه‌و وشانه‌ی که خۆیان به پیتی دهنگداری "ی" [i] کۆتاییان پئ دئ، کاتیک بیان‌ه‌وئ به وشه‌یه‌کی دیکه‌وه پښوهندی بکه‌ن، ئاخۆ پښوهندیستان به "ی" پښوهندیدهر هه‌یه یان نا؟ واته له گرووی ناوی "ناستی فیرکاری فیرگه‌کان" دا بۆ پښوهندیدانی وشه‌ی "فیرکاری" که به پیتی دهنگداری "ی" کۆتایی دئ، به وشه‌ی "فیرگه‌کان" ئاخۆ "ی" پښوهندیدهر پښوهندیسته؟ واته ده‌بی بنوسین "ناستی فیرکاری فیرگه‌کان"؟

وه‌کوو ده‌زانین ئه‌لفوبیی کوردی له پیتی دهنگدار و بی‌ده‌نگ پیک هاتوووه. بۆ مه‌به‌ستی پرونکردنه‌وه‌ی باسه‌که، بابته‌که به خسته‌پرووی ههر دووک بارودۆخه‌که درپژه پئ ده‌هین.

1- کاتیک نیوی بهرپښوهندی به پیتی بی‌ده‌نگ کۆتایی بیټ:

کیژ ← کیژی دل‌رفین (kijî dilrifên) ئاو ← ئاوی خاوین (awî xawên)
کور ← کورپی ئازا (kuřî aza) شه‌پۆل ← شه‌پۆلی به‌هیز (şepolî behêz)

وه‌کوو ده‌بینین له وشه‌کانی کیژ، ئاو، کور، شه‌پۆل که بی پیتی بی‌ده‌نگ کۆتاییان پئ دئ، کاتیک بمانه‌وئ دل‌رفینی به کیژ، خاوینی به ئاو، ئازایی به کور، به‌هیزی به شه‌پۆل پښوهندی به‌هین؛ پیتی دهنگداری "ی" [i] دیته نیوان ئه‌و دوو وشانه و کاری پښوهندیپیدان به ئاسانی ته‌واو ده‌بی و کیشه‌یه‌ک نایه‌ته ئاراهه.

2- کاتیک وشه‌ی بهرپښوهندی به پیته‌ده‌نگداره‌کانی "ا" [a]، "و" [o]، "وو" [u]، "ئ" [ê]، "ه" [e] کۆتایی پئ بیټ:

لی‌ره‌دا نیوان پیته دهنگداره‌کان جیاوازی هه‌یه. بۆ ئه‌و مه‌به‌سته پیته‌ده‌نگداره‌کانی ا، و، وو، ئ، ه، له گروویک و پیتی دهنگداری "ی" له گروویکی دیکه ده‌هینه بهر باس. له بارودۆخیکدا "ی" پښوهنده‌ر که

پیتیکی دهنگداره، بیههوی به کۆتایی ناویکهوه بلکی، که خووی به پیتهدهنگدارهکانی ا، و، وو، ئ بیان ه کۆتایی بیّت (له زاراوهی کوردیی سۆرانیدا، وشهیهک نییه که به پیتی بزۆکه بیان واوی کورتی دهنگدار کۆتایی بیّت)؛ چونکه له زمانی کوردیدا له یهک برگه زیاتر له یهک پیتی دهنگدار ناتوانی بیته سهر زمان، له و رهوتهدا "ی" دهنگداری پیوهندهیدهر دهبیته پیتیکی بیدهنگ، واته [y]. بۆ پروونبوونهوه سهرنج دهدهینه گرووپهناوییهکانی خوارهوه:

- "ا": دهریا ← دهریای بیبن

derya → der|yaî bêbin

(î→y) deryay bêbin

چیا ← چیا ی بهرز (çiyay berz)	با ← بای فینک (bay fênik)
هیوا ← هیوای گهپانهوه (hiway gefanewe)	رینگا ← رینگای دوور (fêgay dûr)
هه‌لۆ ← هه‌لۆی بهرزهفر (heloy berzefîr)	ۆ: ئاسۆ ← ئاسۆی روون (asoy rûn)
نیوه‌پۆ ← نیوه‌پۆی هاوین (nîwefoy hawîn)	دۆ ← دۆی سارد (doy sard)
هیشوو ← هیشووی تری (hêşûy tirê)	وو: خانوو ← خانووی گهوره (xanûy gewre)
خه‌سوو ← خه‌سووی پیر (xesûy pîr)	روو ← پرووی گهش (fûy geş)
تری ← تریی شیرین (tirêy şîrîn)	ئ: ئیواری ← ئیواری پاییز (êwarêy payîz)
به‌هئ ← به‌هئی زهرد (behêy zerd)	دئ ← دئی چۆل (dêy çol)
هه‌ناسه ← هه‌ناسه‌ی قوول (henasey qûl)	ه: شووشه ← شووشه‌ی شکاو (şûşey şikaw)
ئه‌ستیره ← ئه‌ستیره‌ی ئاسمان (estêrey asman)	سنه ← سنه‌ی خو‌شه‌ویست (siney xoşewîst)

3- کاتیك وشه به پیتی دهنگداری "ی" [i] کۆتایی بیّت:

له بارودۆخیکدا که وشه به پیتی دهنگداری "ی" کۆتایی بیّت، پیوه‌ندیدانی وشهیهک به وشه‌ی به‌رپیوه‌ندییهوه جینگای سهرنجی زیاتره. ئه‌و بارودۆخه تاییه‌تییه ده‌گه‌رپیتته‌وه سهر ئه‌وه‌ی که له سیستمی زمانی کوردیدا دوو پیتی دهنگدار له برگه‌دا دوابه‌دوای یه‌کتر نایهن. بۆ باسکردن له سهر ئه‌و بابته و سه‌لماندنی ئه‌و به‌لگانه‌ی بۆ باسی ئه‌و بابته ده‌خرینه‌ه پروو ده‌توانین باسه‌که له دوو پروانگه‌وه سه‌یر بکه‌ین:

(1) له پروانگه‌ی باسکردن له سهر گروویی ناوی

(2) له پروانگه‌ی باسکردن له سهر گه‌ردان (صرف)ی قه‌واره‌کان و خستنه‌پرووی باسه‌که له رسته‌دا.

1-3 باسکردن له سهر گروویی ناوی

ئەو وشانەى بە پىتى دەنگدارى "ى" كۆتايىيان دى، دەتوانىن دابەشيان كەين بە دوو لق:

1-ئەو وشانەى خۇيان لە بنەرەتدا بى پىتى دەنگدارى "ى" كۆتايىيان دىت؛ وەكوو: قوتابى، سەوزى، زەوى، مراوى، خورى، تراژىدى ...

2- ئەو وشانەى كە بە زيادبوونى "ى" لە كۆتايى وشەدا دىن، ئەگەر وشە ناو بىت، دەبنە ئاوەلناو، بە پىچەوانەش ئەگەر ئاوەلناو بن دەبنە ناو. واتە يەكك لە دەورەكانى "ى" لە سەر وشە ئەوھىە كە ناو يان ئاوەلناو بە يەكتر دەگۆرنەوھ؛ بۆ وىنە:

ناو	ئاوەلناو	ئاوەلناو	ناو
ئازادى	ئازاد	بۆكانى	بۆكان
سەربەرزى	سەربەرز	فەرھەنگى	فەرھەنگ
ئالۆزى	ئالۆز	ئابوورى	ئابوور
فیداكارى	فیداكار	جىھانى	جىھان
ھىمنى	ھىمن	مىژوبى	مىژوو
ئازايى	ئازا	سنەبى	سنە
دواكەوتووبى	دواكەوتوو	كۆمەلناسى	كۆمەلناس
رەشايى	رەش	ھزرى (فكرى)	ھزر (فكر)

ئىستا باتەكە بە باسكردن لە سەر گرووپى ناوى درىژە پى دەدەين. بىگومان زمانى كوردى و فارسى لە گەل يەكتر نىكايەتايان ھىە و لە ھىندىك بابەتدا خالى ھاوبەشيان ھىە. بەلام لە زۆر بابەتدا ئەو دوو زمانە لە يەكتر جياواز دەبن. نىكى زمانى فارسى و لە لايەكى دىكە تەتبيقى رىزمانى كوردى لە گەل فارسى، لە ھىندىك شوپىندا بۆتە ھۆى ئەوھى كە ئەو كەسانەى لە سەر رىزمانى كوردى كار دەكەن، تووشى ھەلە بن.

بۆ وىنە ھىندىك لە فىركارانى رىزمانى كوردى بۆ مەبەستى ئەوھى كە نىشان بەن بۆ وىنە لە گرووپى ناوى "رۆژى جىھانى ژن" ھاتنى "ى" نىسبەت دواى وشەى "جىھانى" پىويستە؛ بەو چەشنە باسەكە دەسەلمىن كە "ى" نىسبەت موعادلى "كەسرە" (كسرە ى) يە لە زمانى فارسىدا. واتە بەو چەشنەى خوارەوھ ھەلى دەسەنگىن:

روز	ِ	جھانى	ِ	زن
رۆژى	ى	جىھانى	ى	ژن

بەلام خالىكى زۆر گرینگ ئەوھىە كە زمانى فارسى ئىستا لە ھىندىك بابەتدا كىشەى ھىە، تەنانتە

وئ دهچئ که تا ئیستاش باسی له سهر نه کرابیئت. زمانی فارسی نووسینه که ی ریگ وه کوو لایه نی وتاری نییه؛ به پیچه وانه زمانی کوردی لایه نی نووسینی ریگ وه ک لایه نی وتارییه که یه تی. بو وینه له گرووی ناوی سهر وه، فارسیزمانه کان به و چه شنه ده لئین: (به نووسینی کوردی) "رووزئ جه هانی یئ زهن". وه کوو ده بینین نیوان پیتی ده نگداری "ی" له وشه ی "جهانی" و که سره، پیتی بیده نگی "ی" خوئی نیشان داوه. به لام له نووسیندا هاتنی "ی" بیده نگ دهر ناکه وئ، ههر ئه وه بوته هوئی ئه وه ی که هیئدیگ له ریزمانناسه کانی کورد (کاتیگ ده یانه هوئ به هه لسه نگاندنی ریزمانی کوردی له گه ل فارسی بیسه لمینن که پیویستی به "ی" پیوه ندیده ر له و بارودوخدا هه یه) تووشی هه له بن.

ئیستا ئه و پرسیاره ده خه ینه روو ئاخو له رسته ی ژماره 2 ئه و چه شنه نووسینه به له بهرچاوگرتنی رای ئه و که سانه ی که بر وایان وایه هاتنی "ی" پیوه ندیده ر له و دوخدا پیویسته، دروسته یان نا؟

1- میژووی شاری سلیمانی

2- رووداوئیکی میژووییی شاری سلیمانی

له رسته ی یه که مدا باسی میژووییه ک ده کا که تاییه ت به شاری سلیمانییه و هاتنی "ی" پیوه ندیده ر پیویسته و له وتنیشدا هه یه.

له رسته ی دووه مدا وشه ی "میژوو" که ناو بووه، به هاتنی "ی"، ده یه هوئ بییت به ئاوه لئاو، به لام چونکه میژوو به پیتی ده نگداری "وو" کوئیایی پیی دییت و "ی" بو خوئی ده نگداری، له و ره وته دا پیتی بیده نگی "ی" دیته کایه وه تا له ئاکامدا ئاوه لئاوی "میژووی" ساز بییت. له و گروپی ناوییه دا باس له رووداوئیک ده کا که له لایه نی میژووی گرینگایه تی هه یه و تاییه ت به شاری سلیمانییه.

جیگای ئه وه یه ئه و پرسیاره بیته گوړ ئه گهر "ی" پیوه ندیده ر له گروپی ناوی دووه مدا هه یه، داخو ده نگداری یان بیده نگ و له کام برگه دا دیته سهر زمان؟

روو+دا+وئ+کی+می+ژوو+ییی (بیده نگ+ده نگدار+....؟) شا+ری س+لی+ما+نی

بو دریزه پیدانی باسه که، پیویسته باسی ستریس (هیژ) [stress] بکه ین که باسی "ی" پیوه ندیده ر به جوانی شی ده کاته وه. ستریس ئه و دوخه یه له وتنی وشه یه کدا دهر ده که وئ. له کاتی وتندا یه کیگ له برگه کان هیژ و ستریسکی زیاتری له برگه کانی دیکه هه یه. له هیئدیگ گروپی ناویدا، له باری نووسین هیچ جیاوازییه ک له نیوان دوو گروپی ناویدا نییه که له یه کیکیاندا "ی" ده وری پیوه ندیده ری هه یه و له گروپه که ی دیکه دا ده وری گوړینی ناو به ئاوه لئاو یان به پیچه وانه ده وری گوړینی ئاوه لئاو به ناوی هه یه. بو وینه سهیری 2 گرووی ناوی خواره وه ده که ین:

1- کومه لئاسی سیاسی [لیره دا مه به ست که سیکه که کومه لئاسه و کاره که ی سیاسییه، واته کومه لئاس له و گروپه ناوییه دا ناوه و "ئ" ده وری پیوه ندی هه یه]

2- کومه لئاسی سیاسی [لیره دا مه به ست لقیکی زانستی "کومه لئاسی" یه که له سهر سیاسه ت کار ده کا، واته له و گروپه ناوییه دا "ی" ده وری گوړینی ناوی "کومه لئاس" ی به ئاوه لئاوی "کومه لئاسی" ی هه یه.] به لام چ شتیگ ئه و 2 گروپه ناوییه له لایه نی وتاری له یه کتر جیا ده کاته وه ؟

له گروپی ناوی یه کهم، ستریس ده که ویتته سهر برگه ی یهک بمینئ بو ئاخر و له گروپی ناوی دووهدا ده که ویتته سهر برگه ی ئاخر. واته:

کۆمه لئاسی سیاسی [مه به ست کۆمه لئاس]

کۆمه لئاسی سیاسی [مه به ست کۆمه لئاسی]

ههر وه ها به و چه شنه ده توانین 2 گروپی ناوی دیکه بو وینه باس بکهین:

چاره سه ری کیشه کان [مه به ست چاره سه ره، واته چاره سه ره ناویکی بکه رییه. بو وینه له رسته ی: چاره سه ی کیشه کان ته رخانکردنی بوودجه ی زیاتره].

چاره سه ری کیشه کان [مه به ست "چاره سه ری"یه، واته لیره دا چاره سه ری ناویکی چاوگییه. بو وینه له رسته ی: چاره سه ری کیشه کان به و ئاسانییه نییه].

که وابوو له کو ی ئه و باسه ده توانین بلین که:

کاتیک وشه یه که به پیتی ده نگداری "ی" کۆتایی بی، له و بارودوخه دا ستریس ده که ویتته برگه ی ئاخری وشه ی به ریپوه ندییه وه. ئه و دۆخه نابئ ببیتته هو ی ئه وه ی که تووشی هه له ببین و پیمان وا بیت پیویستی به "ی" پیوه ندییه ره له و دۆخه دا هه یه.

2-3: باسکردن له روانگه ی سه رفی قه واره کان:

له بابته ی پیشوو "رئیزمانی کوردی و ئاستی فیکاری فیرگه کانی زمانی کوردی له و بواره دا" [له به شی ریزمانی مالپه ری یاگه ی کوردیدا داندراوه، ده توانن له لینکی <http://www.yageyziman.com/reziman.htm> بابته که بدۆزنه وه] به وردی باسی سه رفی قه واره کان له زه مانی رابروودی ساکار و ئیستای ساکار کرا. ده مانه هو ی له ریگای سه رفی قه واره کان بیسه لمینین که کاتیک وشه به پیتی ده نگداری "ی" کۆتایی دیت، پیویست به به کار هیئانی "ی" نیسه بت ناکا.

چاو له سه رفی فرمانی تپه ری "وتن" ده کهین:

کوتم (kutim)، کوتت (kutit)، کوتی (kutfi)، کوتمان (kutman)، کوتتان (kuttan)، کوتیان (kutyan)

ئه و قه واره یه ی مه به ستی ئیمه یه سییه م که سی تاکه. واته "گوتی". ناسه ی ئه و قه واره یه [i]یه که پیتیکی ده نگداره.

ئیسنا سه رنج ده ده یه سه رفی چاوگی "نووسین" که بنه ی رابردوو ه که ی ده بیتته "نووسی" که به پیتی ده نگداری "ی" کۆتایی دیت:

نووسیم (nūsīm)، نووسیت (nūsīt)، نووسی (nūsī)، نووسیمان (nūsīman)، نووسیتان (nūsītan)، نووسیان (nūsīyan)

وه کوو وتمان ناسه ی سییه م که سی تاک ی [i] ه، که وابوو ده بوایه قه واره ی سییه م که سی تاک به و چه شنه نووسرا با: "نووسی". ئاخۆ تا ئیسنا که س دیتوو یه تی که قه واره ی سییه م که سی تاک به و چه شنه بنووسریت؟ وه کوو له بابته ی پیشوودا باسما ن کرد، له و دۆخه دا "ی" ناسه لاده چی چونکه دوو پیتی

دهنگدار دوابه‌دوای یه‌کتر له یه‌ک برځه‌دا ده‌رناکه‌ون. ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر هیندیک که‌س بلین که له و په‌وته‌دا "ی" ای ناسه به "ی" بی‌ده‌نگ ده‌گوردری، ده‌بی ولام به‌هینه‌وه که پیتی بی‌ده‌نگی "ی" دوای پیتی ده‌نگداری "ی" له برځه‌دا نایه‌ته سهر زمان. واته "نوسی" [nûsîy] له سیستمی زمانی کوردیدا جی‌گای نییه.

$nûsî+î \rightarrow nû|sî \rightarrow (\hat{i} \rightarrow \hat{i}) \Rightarrow nûsî$

هه‌روه‌ها له باسی "به‌رکار و شوینی ناسه له رسته‌دا" ئامازهمان کرد به زهمانی رابردوو، ناسه به به‌رکاره‌وه ده‌لکی. ئیستا بو 2 حاله‌ت چاوگی نووسین له رسته‌دا ده‌هینه به‌ر باس. حاله‌تی (1) کاتیک به‌رکار به پیتی بی‌ده‌نگ کۆتایی بی‌ت، حاله‌تی (2) کاتیک به‌رکار به پیتی ده‌نگدار کۆتایی بی‌ت.

(1) هین دیواری نووسی.

له و رسته‌یه‌دا ده‌بینین چونکه دیوار به پیتی بی‌ده‌نگ کۆتایی دی‌ت، "ی" ده‌نگداری ناسه ده‌توانی دوابه‌دوای ئه‌و بی‌ت.

(2) هین سکالی نووسی.

له و رسته‌یه‌دا ده‌بینین چونکه سکالا به پیتی ده‌نگداری "ا" کۆتایی دی‌ت، ناسه‌ی ی [î] له و په‌وته‌دا ده‌بیته "ی" بی‌ده‌نگ، واته [y].

$Hêmin sika\hat{a} \quad nûsî \rightarrow Hêmin sika\hat{a}î \quad nûsî \quad (\hat{i} \rightarrow y) \Rightarrow Hêmin sika\hat{a}y \quad nûsî.$

ئیستا حاله‌تیک باس ده‌که‌ین که له‌ودا به‌رکار به پیتی ده‌نگداری "ی" کۆتایی بی‌ت. بو ئه‌و مه‌به‌سته چاوگی ویستن سهرف ده‌که‌ین:

من ئازادیم ویست	ئیمه ئازادیمان ویست
تۆ ئازادیت ویست	ئیه ئازادیتان ویست
ئه‌و ئازادی ویست	ئه‌وان ئازادییان ویست

وتمان که ناسه‌ی سییه‌می که‌سی تاک [î]یه و له زهمانی رابردوو، ناسه به به‌رکاره‌وه ده‌نووسی. که وابوو ده‌بوايه رسته‌ی سیه‌م که‌سی تاک به‌و چه‌شنه نووسرابا:

"ئه‌و ئازادی ویست!" به‌لام ئایا تا ئیستا له نووسیندا ئه‌و رسته‌یه نووسراوه؟! بی‌گومان نا. لی‌ره‌شدا کاتیک ناسه‌ی ده‌نگداری [î] ده‌یه‌وئ به به‌رکاره‌وه که ئه‌ویش به پیتی ده‌نگداری [î] کۆتایی دی، بنووسی، له و په‌وته‌دا [î] ناسه لاده‌چی.

$ew \quad azadî \quad wîst \rightarrow ew \quad azadîî \quad wîst \quad (\hat{i} \rightarrow \hat{i}) \Rightarrow ew \quad azadî \quad wîst.$

که وابوو ئاکامه‌کانی ئه‌و باسه ده‌توانین به‌و چه‌شنه کورت که‌ینه‌وه:

(1) ئه‌گه‌ر ناوی به‌رپیوه‌ندی به پیتی بی‌ده‌نگ کۆتایی بی‌ت، "ی" ده‌نگداری پیوه‌نیدهر به وشه‌ی

بهريپوهندييهوه دهلكي و دهنگدار دهمني.

(2) كاتيک وشه ي بهريپوندي به پيته دهنگدارهكاني "ا"، "و"، "و"، "ئ"، "ه" كوتايي بيت، "ي" يپوهنديهه به وشه ي بهريپوهندييهوه دهلكي، بهلام دهبيته پيتيكي بيدهنگ.

(3) كاتيک وشه ي بهريپوهندي به پيتي دهنگاري [i] كوتايي بيت، "ي" دهنگاري پپوهنديهه له رهوتي پپوهنديپدان، لادهچي، بهلام له وتندا ستريس دهكهويته برگه ي ئاخري وشه ي بهريپوهندييهوه.

(4) لهو گرووپه ناويانه ي كه له نووسيندا وهكوو يهكن، بهلام له مبهستدا جياوازن، لهو گرووپه ناوييه ي كه "ي" دهوري پپوهنديپداني ههيه، ستريس دهكهويته برگه ي يهك بميني بو ئاخري ناوي بهريپوهندي. ههروهه لهو گرووپه ناوييه ي كه "ي" ئهركي گوريني دهوري وشه ي ههيه، ستريس دهكهويته سهه برگه ي ئاخري وشه ي بهريپوهندييهوه.

كوتايي